

ТҮРКІМЕННІҢ ҰЛЫ ОЙШЫЛЫ М. ФРАГИ

Ж. Д. Бердиева

А.Т. Орынбасар

Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты

Аңдатпа

Мақтұмқұлы – ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген түрікмен халқының классик ақыны. Есімі Шығыстың ұлы ақындары Фирдоуси, Сағди, Низами, Науаилармен қатар тұратын түрікмен әдебиетінің классигі. Мақтұмқұлы Фраги – өз кезінің, өз дәуірінің өкілі. Көшпелі түрікмен халқының ел бірлігін сақтаудағы, жас ұрпақты елін-жерін қорғауға, биік адамгершілікке шақырудағы құрал поэзия болды. Сол себептен де М.Фраги шығармалары көбінесе дидактикалық-пәлсафалық сарында келеді.

Кіліт сөздер: Мақтұмқұлы, түрікмен халқы, поэзия

Ақпараттық-танымдық құрал да, тәрбиелік құрал да, шақырушылық құрал да өлең-жыр болғандықтан, елін жан-тәнімен сүйетін Мақтұмқұлы поэзия арқылы халқына тіл қатады. Оларда ақын ізгілік мұраттарды ту етіп көтереді, оның бірден-бір жолы – адамгершілік, рухани тәуелсіздік деп біледі. Бұл жағынан оның поэзиясында сол заманның гуманистік құндылықтары алға шығарылады.

Мақтұмқұлы достықты, махаббатты, адал еңбек пен ғылымды насихаттаған.

Ойындағы құр қиял –

Мақсат емес жиған мал.

Еңбегіңе бол адал.

Ғылым табар шақ керек, –
дейді.

Ол өзі ғылымға кеңінен құлаш сермей алмағанына өкінеді. Бірақ өз арман-қиялының биік екенін «Дегейсің» өлеңінде анық танытады. Өзі өмір қиындығын көп көрген, күнкөріс үшін қолөнершілікпен шектелген ақын ғылым, өнер жолын дамытуды кейінгі ұрпақтан күтеді. Өзі оны көптеген өлеңдерінде насихаттаған.

Мақтұмқұлы өлеңдерінің көпшілігі қоғамдағы әділетсіздікті сынап көрсетуге арналған. Ақын өз өміріне байланысты «Айырылдым», «Жар керек» сияқты өлеңдерін жазған.

Бұлбұл құс зар шегіп,

Гүл бақшамнан айырылдым.

Екі көзден жас төгіп

Сүйгенімнен айырылдым, –

деп ақын іштегі мұңын сыр ғып шертеді.

Мақтұмқұлы шығармашылығында оның эстетикалық көзқарасы, ақындықтың мұрат-мақсаты айқын тұжырымдалған. Ақынның халық өмірімен тығыз байланысы, еңбекші елдің әлеуметтік тіршілігіне үңілу, өз елінің бостандығы мен азаттығын аңсау, өз басының өнерімен халқына пайдалы қызмет ету идеялары – міне, ақынды батыл да

өткір шығармашылық еңбекке жұмылдырған – осылар. Оның эстетикалық көзқарастары да осы негізде қалыптасты.

Ол өз туындысында адам жанын түсінуге, уақытында әр нәрсенің нарқын қасиеттеп, қадірлеуге үндейді. Елге, жерге деген махаббат, сондай-ақ сөз қадірін білу, бағалау үлкен мәрттіктен туатынын анық аңғарта отырып, өзі саралап жауап беруге тырысады. Ақынның тұжырымдап айтқан түйіні – береке, бірлік, түсіністік.

Заманымыздың заңғар жазушысы Шыңғыс Айтматов: «XVIII ғасыр – Мақтұмқұлы өлеңдерінің ғасыры болды. Мақтұмқұлының ғасырдан ғасырға жеткен жыр мұрасы халықаралық өлең әлемінде өзінің лайықты бағасын алды. Ол жүрегі сөйлеген философ болатын» деген екен. Бұл – Мақтұмқұлы шығармашылығына дәл берілген баға. Басынан өткізген сан қилы замандарда да түрікмен халқы әдеби-рухани құндылықтарын қашан да жоғалтқан емес.

Ол – елін сүйген патриот. «Ердің ерлігі еліменен» деген идея оның өлеңдерінен жиі ұшырасады. Ел бастар батыр ұлдарды, олардың елімен ынтымағын ақын сүйіп жырлаған.

Батыр болса, бол білсін қайырлы,
Кеудесі кең ақыл-ойға пайымды.
Түзде жүрсе, қарасын сан қиырға
Өз жеріне өнер, ісі керек-ті.
Зердесінде бары болса жігіттің,
Қалмас жатып сыртқа шығар ол екпін.
Елге біткен батырлықты, жүректі.
Басқаруға батыл кісі керек-ті.

Бұл тақырыпта Мақтұмқұлы өлеңдерінде елдің тәуелсіздігін сақтау үшін тек бірліктің жеткіліксіздігі, ерлік пен батырлық дәстүрді берік сақтау қажеттігі қозғалады. Осыдан барып оның шығармаларының басты кейіпкері – елі үшін еңіреген ердің жаңа образы толысады. Мұндай жігіттің бейнесінен ақын бір сөзді табандылықты, елін қорғау үшін әрқашан даяр батырлықты көреді.

М.Фраги шығармалары қашанда құнды. Ақын жырының өміршеңдігі сондай, тіпті бүгінгі күндегі кейбір өмір шындықтарын суреттеп отырғандай әсер қалдырды. Ел тағдыры, адамгершілік т.б. қашанда бірінші кезекте орын алады. Оның халықшыл үні, даусын естігендей боламыз. Ақынның сөз қолданысында салыстырып, тұспалдап сөйлеу басым көрінеді. Кеселден айығудың жолын іздеп, шарқ ұрады. Ақын өз заманының шындығын жаңаша бейнелеп жеткізуге тырысады. Ол қашанда өз өлеңдерін халқым түсінсе екен деген мақсатпен қарапайым тілмен бейнелейді.

Түрікмен халқының тарихындағы ауыр кезеңдерге байланысты (XVIII ғ.) Мақтымқұлының елді азаттыққа, бірлікке шақырған отты жырлары туды. Батырлықты, елдікті, бірлікті өз шығармаларына арқау етті. Ақын өз халқының болашағына, қажымас қайратына, биік рухына үлкен сеніммен қарайды. Мысалы: «Түрікмен тағдыры» өлеңінде ойшыл ақын өз тағдырын халық тағдырымен бір тұтастықта алып жырлайды. Халық мұңы өз мұңы екенін, халық бақыты өз бақыты екенін, ел тағдыры, бірлік,

ынтымақта деп жарыла, ақтарыла жырлап, «әлі оңынан тұрар желі түрікменнің» деп жақсылыққа сенеді.

Мысалы:

Әділ мекен, байтақ оның саясы.

Жайылады шөлінде нар, маясы.

Көңі түсер жайларының аясы,

Қарық болар көлге шөлі түрікменнің...

Дос келетін болса достың қасына.

Төбіренеді топырағы, тасы да.

Жұрт жиналса бір дастарқан басына,

Бағы жанып тасар нұры түрікменнің, –

дейді. Өз халқының көкірегіндегі сөзін сөйлеу, арман-мұңын жырлау, болашағын дұрыс тани білуге көмектесу ақын өлеңдерінен анық байқалады.

Ақынның «Ақырзаман» деген өлеңінде тағы бір терең сырға кездесеміз, өмірдегі небір келеңсіз жайларды тауып айтқан, дөп басқан жерлерін оқи отырып, қалай жіті байқағанына риза боламыз. Ақын жүрегін қорқыныш сезім билейді. Ақырзаман келіп қалған жоқ па?.. Кімді де болса ойландырар, сан сұрақтың шешімін табуға ұмтылдырар парасатты ойға, ізгілікке жетелей түседі. Ақын жырының өміршеңдігі сондай, тіпті бүгінгі күндегі кейбір жағдайларды суреттеп отырғандай әсер қалдырады. Адамгершілік пен ел тағдырын ерекше қадірлеген ақынның халықшыл үні, даусы анық көрініп тұр. Сөз қолданысында салыстыру, тұспалдап сөйлеу басым.

Мысалы:

Төрағасы дөкірленіп барады,

Көзді жұмып, алады да параны.

Бет бақтырмай аппақ дейді қараны –

Ақырзаман қалмады ма жақындап?

Немесе:

Әкелер мәз жебір болып ұлы өссе,

Шешелер мәз, жеңіл болып қызы өссе,

Дүниені бүлдіріп жүр не сабаз –

Ақырзаман қалмады ма жақындап?

Әдеп кетті, ұят кетті жастардан,

Ойнап-күлу, оларда жоқ басқа арман.

Бұл сезімді, табылар ма қостар жан,

Ақырзаман қалмады ма жақындап?

Белшесінен күнәға ел батулы,

Үйренді олар бірін-бірі атуды.

Кәсіп қылды арақ-шарап сатуды –

Ақырзаман қалмады ма жақындап? –

дей келіп өзінің жігерін қайрай түседі:

Мақтымқұлы, мақсатыңды айқында,

Аузың барды бұның бәрін айтуға.

Дүние – еш, жүрек келді алқымға –

Ақырзаман қалмады ма жақындап?

Әр шумақтарында кесек-кесек түйін жатыр. Осылай тереңнен толғап, өзі көрген шындықтың бетін аша отырып, одан айығудың жолын іздестіруге үндейді.

Қорыта айтқанда, Түрікмен әдебиетінің XVIII ғасырда өмір сүрген атақты классик ақыны Мақтұмқұлы Фраги көптеген өлеңдер қалдырған. Оларда ел қорғауға шақырған эпикалық сарын, лирикалық нәзік сезім, пәлсафалық насихат, ақыл-өсиет, өзіндік көркем жарасымды орын алған. Өз заманының шындығын жаңаша бейнелеуде ол өзінен кейінгі (XIX ғ.) лирик ақын Молланепес, Кеминелерге жарқын жол ашып берді. Бұлар – Мақтұмқұлы мектебінен өткен ақындар. Түркменнің әйгілі ақыны Кеминенін: «Мақтұмқұлы ақындық аймақтың астығын түгел орып кетті, біз содан қалған бірді-екілі масақты терушілер ғанамыз», – деген сөздерінен-ақ ақынға деген сүйіспеншілігін, оның талантына деген ерекше ілтипат ықыласты анық көруге болады. Мақтұмқұлы түрікменнің ақындық тілін халықтың тіліне жақындата отырып, оны едәуір өзгертті. Мақтұмқұлының ақындық шеберлігі түрікмен поэзиясында ең озық деп есептелінеді. Ол ақындардың кейінгі ұрпағына үлкен ықпал жасады. Ол өзінің ой-пікірлерінің жаңашылдығымен, ақындық өнерінің күшімен демократтық, ағартушылық әдебиеттің үздік өкілдерінің қатарын толықтыра түседі.

Бүгінде Мақтұмқұлы өлеңдері көптеген басқа елдер тілдеріне аударылып, оқырманын табуда. Фраги өлеңдері қазақ жұртына Дүйсенбек Қанатбаев аудармасында жетті деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Келімбетов Н., Қанафин Ә. Түркі халықтар әдебиеті, А., 1996.

Жұмажанова Т. Мақтымқұлы Фраги туындыларының қазақ әдебиетінде алатын орны // Қазақ тілі мен әдебиеті, №9/2015, 5-10 бб.

Мырзахметұлы М. Абайтану. 1-кітап, Астана, 2010-554 б.

Оразалиев. Түбі бір түркі халықтары // «Түрік халықтар әдебиеті тарихының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні және ертеңі» атты ғылыми-теориялық конференция. – Тараз, «Сенім», 2015, 752 б.

Қанафин Ә. Түркі халықтар әдебиеті (әдебиет пәні мұғалімдеріне жетекші құрал) «Рауан», Алматы, 1993.

6. Тыныбаева Ә.К., Жұмажанова Т.Қ. Түркі тілдес халықтар әдебиетінің кейбір үлгілері. (Хрестоматия). Алматы, «Білім», 2007. 244-248 бб.

7. Медеубаева К.Т. Түркі тілдес халықтар әдебиеті. ЖББ мектептердің 10-11-сыныптарына арналған элективті курс бағдарламасы. Алматы, 2009.

8. Мақтымқұлы Ф. Таңдамалы [Текст] / ауд. Д. Қанатбаев. - Алматы: Білім, 2000.